

**ЕКОЛОГІЯ
ПРАВО ЛЮДИНА**

Верховенство права для захисту довкілля

Вплив воєнних дій на довкілля Новгород-Сіверської міської громади

та пропозиції до довкіллевого розділу плану відновлення

Вплив воєнних дій на довкілля Новгород-Сіверської міської громади та пропозиції до довкілльового розділу плану відновлення

Географічне розташування. Новгород-Сіверська міська громада – територіальна громада в Україні, створена у 2018 році на територіях Новгород-Сіверської міської ради і Новгород-Сіверського району Чернігівської області. Адміністративний центр – місто Новгород-Сіверський. Площа громади 1803,56 квадратних кілометри. Кількість міст 1, селищ 1, сіл 83. Чисельність населення 25582 особи (станом на 01.01.2023 року, за даними паспорту громади). Площа сільськогосподарських угідь 104924 га, площа житлової забудови 3703 га, площа зон рекреаційного призначення 19 га, площа лісових насаджень 58516 га, загальна площа водойм 3714 га.

Громада розташована на північному кордоні України з РФ, внаслідок чого відбуваються постійні обстріли прикордонних територій, знищення інфраструктури та природних ресурсів, забруднення вибухонебезпечними предметами та замінування території громади.

Загальна екологічна оцінка. На території громади наявні такі екологічні проблеми:

- Нестача водних ресурсів, що є, зокрема, наслідком надмірного розорювання територій та недотримання режиму прибережно-захисних смуг. Історично територія Новгород-Сіверського Полісся була майже на 90 % вкрита лісовими екосистемами, їхнє знищення та розорювання суттєво вплинуло на показник водності території та її мікроклімат.
- Всихання та заростання боліт є наслідком нищівної осушувальної меліорації, що призвело до зниження рівнів ґрунтових вод та порушення водного балансу територій, зниження рівнів води в річках.
- Розорювання лучних територій.
- Радіаційне забруднення з часів аварії на ЧАЕС (залишкові радіаційні плями в низинах, перевищення по цезію).
- Вітрова (буревії) та водна ерозія ґрунтів на території сільськогосподарських угідь, що потребує заходів із заліснення та залуження, створення островів біорізноманіття. Вчені в ЄС рекомендують щонайменше на десяти відсотках сільськогосподарських угідь створити природні території.
- Проблема з вивезенням та переробкою твердих побутових відходів, відходів руйнації, небезпечних відходів.
- Надмірне використання пестицидів та агрохімікатів й викликані цим негативні впливи на водні об'єкти та біорізноманіття, а також здоров'я громадян, загибель бджіл та диких комах.
- Поширення інвазійних видів.
- Кліматичні зміни.

Через відсутність належної системи екологічного менеджменту, контролю, нагляду та моніторингу природоохоронних територій постійно фіксуються порушення чинного законодавства. Наявність природоохоронного статусу території чи належність до елементу екомережі не є гарантією захисту та збереження цінних територій, видів та оселищ.

Аналіз негативних впливів бойових дій, що призвели до розроблення програми. Інформація про шкоду, заподіяну бойовими діями довкіллю.

Під час повномасштабної війни з 24 лютого 2022 року територія громади зазнала таких впливів через воєнні дії.

- Часткова окупація та проїзд військової техніки військ РФ. Наявна спалена та розбита техніка, розливи паливно-мастильних речовин.
- Забруднення вибухонебезпечними предметами та замінування територій суходолу, небезпека підриву людей, техніки та тварин. Потрапляння снарядів у водні об'єкти, що викликало загибель водних організмів та створило потребу у підводному розмінуванні.
- Фізичне пошкодження ґрунтового покриву та забруднення токсичними речовинами, зведення фортифікаційних споруд, окопів, проїзд важкої техніки.
- Ракетний удар по Новгород-Сіверському 12 травня 2022 року. Пошкоджено центральну каналізацію та навчальні заклади міста. Пошкодження дощової каналізації призвело до змиву в річку Десна великої кількості поверхневих відкладів та утворення намулу. Ця проблема в процесі ліквідації.
- Постійні обстріли прикордонних територій 5-20 км, виникнення пожеж та руйнацій, вимушене відселення сіл (Мурав'ї, Новоселівка, Колос).
- Лісові пожежі. Неможливість проведення заходів з гасіння через обстріли та замінування територій, лише оборювання навколо лісових масивів та сіл.
- Руйнування інфраструктури та житлової забудови, утворення відходів руйнації.
- Знищення біорізноманіття, загибель тваринного і рослинного світу. Зокрема підриви на вибухонебезпечних предметах.
- Відсутність доступу до природних ресурсів, неможливість здійснення заходів з менеджменту та охорони територій.

Обґрунтовані пропозиції щодо відновлення довкілля, збереження та розвитку природоохоронних територій

Забруднення вибухонебезпечними предметами та замінування. Частина території громади забруднена вибухонебезпечними предметами та замінована. Оскільки громада розташована на кордоні з РФ, розмінування територій біля кордону не здійснюється. Через постійні обстріли збільшується кількість пошкоджень та вибухонебезпечних предметів, які не розірвалися, дистанційно замінованих територій. Вирішення цього питання потребує роботи зі Збройними силами України та ДСНС. Залежно від ситуації, розташування та часу, потрібного на розмінування можуть бути сплановані заходи з відновлення цих територій.

Забруднення ґрунтів та поверхневих вод. Територія громади потребує детального обстеження та ідентифікації всіх пошкоджень. Всі небезпечні місця потрібно позначити на карті громади, виміряти їхню площу, внести точні координати, скласти протоколи, сфотографувати відповідно до рекомендацій щодо фотофіксації¹, відібрати зразки ґрунтів та води, якщо є можливість, варто провести лабораторні дослідження. Такі роботи мають проводитися спільно зі співробітниками Держекоінспекції, ДСНС та військовими, лише за умови забезпечення безпеки. В разі відсутності доступу такі роботи можуть проводитися дистанційно за допомогою космічних знімків та геоінформаційних систем.

Рекомендації щодо фотофіксації:

1. Протокол виїзду для фотофіксації, де вказано: дата; місце; модель і відомі технічні характеристики фотоапарата; мета виїзду; особи, які були присутні; бажано вписати серії та номери зроблених фотокарток (наприклад, IMG_1234); підписи присутніх.
2. На фотокартках бажано, аби зазначались дата та час фотографування.
3. Із загальної маси фотографій має бути можливість встановлення точного місця фотографування (бажано сфотографувати знак про в'їзд в населений пункт з датою та часом).
4. Кожне місце ураження має бути сфотографовано: в режимі панорамної зйомки як мінімум з двох сторін; фото місця ураження із захопленням локації розміщення щонайменше з

¹ <http://epl.org.ua/eco-analytics/vymogy-do-fotofiksatsiyi/>

двох сторін; детальні фото власне місця ураження без захоплення оточуючих елементів, одне з яких зроблене зверху; фото окремих елементів місця ураження (чим більше, тим краще).

5. Для відображення реальних масштабів ураження при фотографуванні (окрім панорамних та знімків зі захопленням локації розміщення) має бути використано метри, лінійки та інші вимірювальні засоби.
6. Видрукувані фотографії нумеруються і включаються як додатки до протоколу.

Необхідно обстежити забруднені території щодо наближеності їх до водних об'єктів з метою попередження міграції токсичних елементів. В разі наявності такого забруднення потрібно терміново вжити заходів з перенесення забруднених ґрунтів та решток військового спорядження на більш безпечні території. Такі роботи мають проводитися спільно зі співробітниками ДЕІ, ДСНС та військовими.

Вважати всі вирви від обстрілів, місця падіння нерозірваних ракет з розливом ракетного пального, місця розливу пального від військової техніки та місця згорілої техніки небезпечними для життя та здоров'я громадян й довкілля.

Такі забруднені території потребують спеціальних заходів з виймання забрудненого шару ґрунту та переміщення його на спеціальний полігон або спалення в спеціальній установці в разі забруднення розлитим ракетним паливом. В жодному разі не можна складувати ґрунти або пошкоджену техніку на полігонах ТВП. Таке складування призведе до збільшення рівня забруднення та наявності додаткових токсичних речовин.

Також мають бути зібрані всі уламки від снарядів й передані на спеціальне місце утилізації. Місце забруднення має бути перевірено на наявність радіоактивних елементів за допомогою дозиметрів. У місцях проведення бойових дій та знищення техніки мають бути зібрані всі рештки техніки до найдрібніших елементів, а також кулі, гільзи та шрапнель, оскільки вони можуть містити токсичні для довкілля важкі метали та інші речовини. Такі роботи мають проводитися спільно зі співробітниками ДЕІ, ДСНС та військовими.

Робота на місцях розливу токсичних речовин та на місцях вибухів має здійснюватися в спеціальному захисному одязі та захисних рукавицях, мають також бути захищені органи дихання. Пил з вирв та всі забруднені речовини в жодному разі не мають потрапляти на відкриті ділянки шкіри та слизові оболонки.

Після виймання ґрунтів, потрібно провести додаткові дослідження щодо безпечності очищеної території, провести повторні аналізи в місцях пошкодження на наявність залишків токсичних речовин, а також передати на аналіз воду з колодязів та місцевих водних об'єктів.

Якщо такі дії не є можливими необхідно забезпечити інформування громадян про небезпеку таких територій, неприйнятність вирощування на них сільськогосподарської продукції, потребу зібрати всі уламки в спеціальних захисних рукавицях та помістити їх в спеціальні бокси в закриті приміщення, в яке не буде потрапляти волога, не випасати на даному місці домашню худобу, а також не дозволяти гратися дітям. Вирви не можна засипати побутовим та будівельним сміттям, бо такі дії призведуть до додаткового забруднення території.

Вирви від вибухів та територія навколо вирв, залежно від радіусу розльоту уламків, забруднені важкими металами (нікелем, цинком, свинцем, кадмієм, міддю та ін.). Ці речовини можуть мігрувати в довкіллі та накопичуватися в організмі рослин і тварин. Потрапляння таких речовин до організму людини може призвести до пошкодження функціонування внутрішніх органів людини, зокрема печінки та нирок, пошкодження її нервової системи, загального отруєння організму. Проводиться аналіз та дослідження на наявність токсичних вибухових речовин тротилу та октагону. Місця падіння нерозірваних ракет забруднені ракетним паливом, яке є надзвичайно токсичною речовиною, небезпечною для життя та здоров'я громадян та довкілля. Також проводиться аналіз впливу пороху на організм людини.

Управління відходами від руйнувань є складним питанням, яке має враховувати багато складових. Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України та Міністерство розвитку громад та територій України підготували відповідний підзаконний акт² Порядок поводження з відходами, що утворились у зв'язку з пошкодженням будівель та споруд внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій або проведенням робіт з ліквідації їх наслідків. Однак він потребує уточнень, детальна інформація наявна на сайті³ МБО «Екологія-Право-Людина».

Збереження та розвиток природоохоронних територій

Відповідно до змін до чинного законодавства щодо захисту Державного кордону України⁴ було розширено прикордонну смугу вздовж кордону з РФ та Білоруссю: «Землі територій та об'єктів природно-заповідного фонду вздовж лінії державного кордону України у розмірах, передбачених цим Кодексом, у встановленому законом порядку виводяться із складу природно-заповідного фонду та передаються військовим частинам Державної прикордонної служби України для здійснення будівництва, облаштування та утримання інженерно-технічних і фортифікаційних споруд, огорож, прикордонних знаків, прикордонних просік, комунікацій».

Громада повністю розташована на території басейну річки Десни. План управління басейном річки Десни розробляється Держводагентством разом з Держгеонадрами, центральними та місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, іншими заінтересованими сторонами з урахуванням рішень відповідних басейнових рад⁵. До завершення 2023 року має бути затверджений план заходів до Плану управління річковим басейном Десни та Верхнього Дніпра.

На території громади розташована територія Смарагдової мережі України См'ятсько-Знобівська⁶ та Деснянський біосферний резерват⁷, який є частиною світової мережі в рамках програми ЮНЕСКО «Людина і Біосфера» (створений у 1992 році на території Сумської та Чернігівської областей на площі 58 292 га).

Охорона територій Смарагдової мережі відбувається відповідно до резолюцій Бернської конвенції про охорону дикої флори та фауни і природних середовищ існування в Європі⁸. Її формування, а також охорона рідкісних видів флори і фауни та середовищ їхнього існування, забезпечення проведення належної оцінки впливу планованої діяльності на такі території потребує апроксимації Оселищної та Пташиної директив та прийняття проекту Закону України «Про території Смарагдової мережі». Даний законопроект зареєстровано у Верховній Раді, України, розглянуто в першому читанні та відправлено на повторне перше читання. Його метою є встановлення правових та організаційних засад визначення територій Смарагдової мережі та управління ними для збереження природних оселищ та видів флори і фауни, що підлягають особливій охороні, правових та організаційних засад оцінки впливу на території Смарагдової мережі в процесі прийняття рішень про провадження господарської діяльності, яка може мати значний вплив на природні комплекси.

Також на території громади розташовані території та об'єкти природно-заповідного фонду України, зокрема Мурав'ївський заказник загальнодержавного значення площею 1095 га, створений у 2019 році, заповідне урочище Бирине площею 486 га, створене у 1964 році, гідрологічний заказник місцевого значення Болото Смелявницьке площею 220 га, створений у

² <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1073-2022-%D0%BF#Text>

³ <http://epl.org.ua/environment/upravlinnya-vidhodamy-vid-rujnuvan-proyekt-poryadku-nareshiti-rozrobleno/>

⁴ <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2952-IX#Text>

⁵ Перша частина Плану управління річки Десни доступна за посиланням <https://davr.gov.ua/plan-upravlinnya-richkovim-basejnom-dnipra1>

⁶ Детальна інформація про неї доступна на сайті Ради Європи, присвяченому Смарагдовій мережі <https://emerald.eea.europa.eu/>

⁷ <https://en.unesco.org/biosphere/eu-na/desnianskyi>

⁸ https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_032#Text, Резолюції конвенції доступні на веб-сайті Ради Європи <https://www.coe.int/en/web/bern-convention/documents1>

1999 році та інші території та об'єкти, охорона яких здійснюється відповідно до Закону України «Про природно-заповідний фонд України» та відповідно до положень про ці території.

З 2008 року з ініціативи природоохоронної громадськості триває створення національного природного парку «Подесення» та Природно-історичної охоронної зони в долині Десни. Важливою є підтримка громадою таких ініціатив.

Охорона видів

На території громади зростають рідкісні та зникаючі види рослин, вона також є оселищем для червонокнижних тварин. Навколо таких місць відповідно до чинного законодавства мають створюватися спеціальні природоохоронні зони («Порядок створення охоронних зон для збереження біорізноманіття у лісах» та «Порядок створення охоронних зон для збереження об'єктів Червоної книги України»), а також території та об'єкти ПЗФ.

Відповідно до статті 11 Закону України «Про Червону книгу України», охорона об'єктів Червоної книги України забезпечується шляхом урахування спеціальних вимог щодо охорони об'єктів Червоної книги України під час розміщення продуктивних сил, вирішення питань відведення земельних ділянок, розроблення проектної та проектно-планувальної документації, здійснення оцінки впливу на довкілля.

Відповідно до ст. 20 відповідальність за порушення законодавства у сфері охорони, використання та відтворення рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тваринного і рослинного світу, занесених до Червоної книги України, несуть особи, винні у погіршенні, знищенні середовища перебування (зростання) видів тваринного та рослинного світу, занесених до Червоної книги України; незаконному, в тому числі з порушенням вимог виданих дозволів, використанні об'єктів Червоної книги України або їх знищенні; вчиненні інших дій, що завдали шкоди тваринам і рослинам, види яких занесені до Червоної книги України.

Екомережа

Для Чернігівської області⁹ та окремо для Новгород-Сіверського Полісся¹⁰ розроблені схеми екомережі. Відповідно до статті 11 Закону України «Про екологічну мережу України» місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування у сфері формування, збереження та використання екомережі в межах своїх повноважень забезпечують розроблення та виконання регіональних і місцевих схем та програм розвитку екомережі, проведення необхідних для цього наукових досліджень.

Охорона прибережено-захисних смуг

Прибережні захисні смуги є природоохоронною територією з режимом обмеженої господарської діяльності. Відповідно до статей 88 та 89 Водного кодексу України у прибережних захисних смугах уздовж річок, навколо водойм та на островах забороняється:

- 1) розорювання земель (крім підготовки ґрунту для залуження і залісення), а також садівництво та городництво;
- 2) зберігання та застосування пестицидів і добрив;
- 3) влаштування літніх таборів для худоби;
- 4) будівництво будь-яких споруд (крім гідротехнічних, навігаційного призначення, гідрометричних та лінійних, а також інженерно-технічних і фортифікаційних споруд, огорож, прикордонних знаків, прикордонних просік, комунікацій), у тому числі баз відпочинку, дач, гаражів та стоянок автомобілів;
- 5) миття та обслуговування транспортних засобів і техніки;
- 6) влаштування звалищ сміття, гноєсховищ, накопичувачів рідких і твердих відходів виробництва, кладовищ, скотомогильників, полів фільтрації тощо;

⁹ <https://eco.cg.gov.ua/index.php?id=22805&tp=1&pg>

¹⁰ https://scholar.google.com.ua/citations?view_op=view_citation&hl=uk&user=w0qZeXMAAAAJ&citation_for_view=w0qZeXMAAAAJ:IWHjjKOFINEC

7) випалювання сухої рослинності або її залишків з порушенням порядку, встановленого центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища.

Відновлення боліт

Відновлення болотних ландшафтних комплексів сприятиме підвищенню рівня води в болотах та водотоках, рівнів ґрунтових вод на прилеглих територіях; перешкоджанню заростання боліт; покращенню мікроклімату територію, а також буде внеском в загальні процеси адаптації до змін клімату шляхом консервації вуглецю; збереженню цінних екосистем та оселищ для рідкісних видів рослин і тварин; покращенню стану лісових екосистем, адже через низький рівень ґрунтових вод все частіше спостерігаються негативні впливи на стан деревостанів та, як наслідок їх послаблення й пошкодження хворобами та шкідниками; особливо актуальним в лісових господарствах буде існування додаткових природних протипожежних водойм; збільшення запасів ґрунтових вод сприятиме веденню особистих селянських господарств. Всі перелічені наслідки матимуть позитивний соціально-економічний ефект.

З цією метою необхідно залучити до процесу всі зацікавлені сторони, провести попередні дослідження, залучити фахівців природничих спрямувань, підібрати методики відновлення боліт та здійснити відповідні заходи, які також передбачатимуть післяпроектний моніторинг. В подальшому, за результатами відновлення потрібно розробити та ухвалити комплексну програму з відновлення боліт басейну Десни та збільшення водності в регіоні.

Рекомендації щодо зменшення дії кліматичних змін та екологічного ведення сільського господарства

Ці рекомендації засновані на розробках науковців ЄС, які розробили Стратегію збереження біорізноманіття¹¹ в рамках Європейського зеленого курсу (ЄЗК)¹², який є ключовою наскрізною секторальною політикою з охорони довкілля в Європі, метою якої є досягнення статусу нейтрального до змін клімату континенту до 2050 року та відповідність поставленій меті всіх галузей економіки¹³. Україна взяла на себе ряд зобов'язань у сфері боротьби зі зміною клімату та охорони довкілля відповідно до Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, а також щодо вжиття заходів із приведення у відповідність національного законодавства до цілей ЄЗК.

1. Збільшення відсотку (рекомендовано 30%) природоохоронних територій та об'єктів на території громади та їх відповідний менеджмент та моніторинг. Природоохоронні території є каркасом стабільності екосистеми та грають вагомую роль в збереженні водних ресурсів та пом'якшенні зміни клімату. Збільшення лісистості територій.
2. Відновлення деградованих земель до природного стану, скорочення викидів вуглецю в атмосферу шляхом відновлення природного рослинного покриву.
3. Зменшення використання пестицидів. За даними Держпродспоживслужби, в Україні питання щодо господарської діяльності в сфері поводження з пестицидами та агрохімікатами врегульовано законами "Про пестициди і агрохімікати", "Про захист рослин", "Про забезпечення санітарного та епідеміологічного благополуччя населення", Державними санітарними правилами "Транспортування, зберігання та застосування пестицидів у народному господарстві" ДСанПІН 8.8.1.2.001-98 та іншими нормативно-правовими актами. В Україні має бути переглянута система державного регулювання, яка на сьогодні має місце в сфері захисту рослин, сфері обігу і застосування засобів захисту рослин, а також здійснення державного контролю та інших офіційних заходів у зазначених сферах. Відповідно до Угоди про асоціацію Україна також здійснює заходи з імплементації Директиви № 2009/128/ЄК

¹¹ Reinforcing Europe's resilience: halting biodiversity loss and building a healthy and sustainable food system. Available from https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_20_884

¹¹ EU Biodiversity Strategy for 2030. Available from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1590574123338&uri=CELEX:52020DC0380>

¹² Європейський зелений курс. Режим доступу до ресурсу: https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/european-green-deal_en

¹³ Delivering the European Green Deal. Available from https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/european-green-deal/delivering-european-green-deal_en

Європейського Парламенту та Ради від 21 жовтня 2009 року, якою встановлюються правові основи для діяльності Співтовариства з метою досягнення екологічно стійкого застосування пестицидів.

- На державному рівні мають бути внесені зміни до Закону України «Про пестициди і агрохімікати» та до постанови Кабінету Міністрів України від 02.11.1995 року № 881 «Про затвердження порядку державного обліку наявності та використання пестицидів і агрохімікатів» в частині врегулювання забезпечення постійного моніторингу та контролю за використанням пестицидів.
- Громада має налагодити постійну співпрацю з Держпродспоживслужбою України та Держекоінспекцією України щодо забезпечення контролю за використанням пестицидів (діючих речовин), що входять до переліку дозволених в Україні та забезпечити належний контроль за використанням пестицидів.
- Перешкоджати використанню фермерами та приватними господарствами пестицидів, які визнані токсичними та заборонені у Європі.
- Стимулювати органічне землеробство та використання біопрепаратів для боротьби зі шкідниками.

Зменшення використання пестицидів дозволить збільшити чисельність природних запилювачів, зменшити загибель від отруєння диких та свійських тварин та унеможливити місцеве населення від потрапляння в поверхневі та ґрунтові води пестицидів та хімічних добрив.

4. Створення на території сільськогосподарських угідь островів біорізноманіття. За рекомендаціями ЄС це має бути щонайменше 10% від площі угідь. Відновлення мережі захисних лісосмуг.
5. Збільшення частки органічного землеробства до 25 % та застосування агроекологічних практик. Зменшення втрати поживних речовин з добрив та скорочення їхнього використання. За даними Інституту охорони ґрунтів України, в сучасних умовах для підвищення родючості ґрунтів та досягнення стабільного високого врожаю систему застосування добрив необхідно поліпшувати, щоб ліквідувати дефіцит усіх елементів живлення. Найдоступнішим контролем за станом родючості ґрунтів є вивчення балансу поживних речовин, що дає змогу визначити наскільки внесення елементів живлення з добривами покриває їх витрати з врожаєм сільськогосподарських культур. Розрахунок балансу поживних речовин у ґрунтах України свідчить, що в країні складається несприятливий режим мінерального живлення рослин, який є наслідком недостатньої компенсації кількості біогенних елементів, винесених з ґрунту врожаєм сільськогосподарських культур. Удобрення має беззаперечний вплив на родючість ґрунтів, збільшення врожаю сільськогосподарських культур і покращення їх якості. Доведено, що мінеральні добрива підвищують врожай сільськогосподарських культур на 30-40% і більше. Але таку прибавку врожаю вони можуть забезпечувати лише при правильному їх застосуванні та в необхідних обсягах. Адже саме науково обґрунтоване використання добрив дозволяє одержувати біологічно цінну рослинницьку продукцію із високою та сталою врожайністю.
6. Проведення оцінки стану ґрунтів, розроблення заходів з очищення забруднених ґрунтів.
7. Моніторинг та вивчення стану поверхневих водних об'єктів. Недопущення розорювання прибережено-захисних смуг. Розгляд питання про роздамбування річок та відновлення вільноплинної течії.
8. Розроблення та впровадження планів озеленення населених пунктів.

Розвиток сільського та зеленого туризму. Громада має значний потенціал для розвитку туризму – багату історію та природні ресурси. Місто Новгород-Сіверський є важливим історико-культурним центром. Річка Десна є головною артерією громади та сприяє розвитку екологічного водного туризму та облаштування відповідних зелених садиб у селах, що розташовані на березі.

Ця публікація підготовлена МБО "Екологія-Право-Людина" в рамках Програми сприяння громадській активності «Долучайся!», що фінансується Агентством США з міжнародного розвитку (USAID) та здійснюється Рада в Україні. Зміст публікації є винятковою відповідальністю Рада та його партнерів і не обов'язково відображає погляди Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) або уряду США.